

культур привел к оригинальному результату, не похожему по своей сути ни на эллинистическую, ни на арабскую культуры.

Таким образом, в ряде случаев набатейские арабы заимствовали эллинистические образцы осознанно, нередко их навязывали обществу сами правители Nabatei в собственных политических интересах, а иногда слияние происходило естественным путем: греки и римляне заселяли регионы Ближнего Востока, приносили туда элементы собственной культуры, которые в большей или меньшей степени оказывали влияние на местное население.

Литература

1. *Иосиф Флавий*. Иудейская война / Пер. с нем. / Иосиф Флавий. – СПб, 1990.
2. *Иосиф Флавий*. Иудейские древности: в 2 т. / Пер. с греч. / Иосиф Флавий. – СПб, 1990-1994. – Т. 1.; Т. 2.
3. *Левек, П.* Эллинистический мир / Пер. с фр. / П. Левек. – М., 1989.
4. *Бухарин, М. Д.* Аравия, Восточная Африка и Средиземноморье. Торговые и историко-культурные связи / М. Д. Бухарин. – М., 2009. – 376 с.
5. *Моммзен, Т.* История Рима: в 5 т. / Пер. с нем. / Т. Моммзен. – М., 1949. – Т. 5.
6. *Страбон*. География в 17 книгах / Пер. Г. А. Страгановского / Страбон. – М., 1994.
7. *Тарн, В.* Эллинистическая цивилизация / Пер. с англ. / В. Тарн. – М., 1945.
8. *Шифман, И. Ш.* Nabatean Kingdom and its culture. Из истории доисламской Аравии / И.Ш. Шифман. – СПб., 2007.
9. *Al-Bashaireh, K. S.* Chronology and Technological Production Styles of Nabatean and Roman Plasters and Mortars at Petra (Jordan) / K. S. Al-Bashaireh. – Tucson, 2008.
10. *Barkay, R.*, Seven New Silver Coins of Malichus I and Obodas III / R. Barkay // Numismatic Chronicle. – 2006. – Vol.166. – P. 99-103.
11. *Bowersock, G. W.* Roman Arabia / G. W. Bowersock. – Cambridge, 1994.
12. *Cassius Dio*. Roman History: in 9 vol. / Trans. from Greek / Cassius Dio. – Camb., 1917. – Vol. 5.; Vol. 6.
13. *Diodorus Siculus*. The Library of History: in 12 vol. / Trans. from Greek / Diodorus Siculus. – Camb., 1933. – Vol. 10.
14. *Evenari, M.* The Negev: The Challenge of a Desert / M. Evenari. – Camb., 1982.

15. *Haughton, B.* Hidden History: Lost Civilizations, Secret Knowledge, and Ancient Mysteries / B. Haughton. – N.-Y., 2007.
16. *Head, B. V.* Historia Numorum: A Manual Of Greek Numismatics / B. V. Head. – Oxf., 1887.
17. *Huth, M.* Coinage of the Caravan Kingdoms: Studies in Ancient Arabian Monetization / M. Huth, P. G. Van Alfen. – N.-Y., 2010.
18. *Meshorer, Y.* Nabataean Coinage / Y. Meshorer // The Nabateans in Negev / Ed.: R. Rosenthal-Heginbottom. – Jerusalem, 2003 – № 22. – P. 21-22.
19. *McLaughlin, R.* Rome and the Distant East: Trade Routes to the Ancient Lands of Arabia, India and China / R. McLaughlin. – N.-Y., 2010.
20. *Negev, A.* Archaeological Encyclopedia of the Holy Land / A. Negev, S. Gibson. – N.-Y., 2005.
21. *Patrich, J.* The Formation of Nabataean Art: Prohibition of a Graven Image Among the Nabataeans / J. Patrich. – Jerusalem, 1990.
22. *Pliny's Natural History*: in 37 vol. / Trans. from Latin / Pliny The Elder. – The Library of the University of California, 1847-8. – Vol. 1.
23. *Van Beek, G. W.* Retrieving the Past: Essays on Archaeological Research and Methodology in Honor of Gus W. Van Beek / G. W. Van Beek. – Jackson, 1996.
24. *Winnett, F. V.* Ancient records from North Arabia / F. V. Winnett, W. LaForest-Reed. – Toronto, 1970.
25. *Young, G. K.* Rome's Eastern Trade: International Commerce and Imperial Policy 31 B.C. – A.D. 305 / G. K. Young. – L., 2003.

УДК 904(4-12)»07/09»

До питання про характер стосунків слов'ян з носіями салтово-маяцької культури в лісостепу

Юрченко Анна

Юрченко Анна. До питання про характер стосунків слов'ян з носіями салтово-маяцької культури в лісостепу.

В статті розглядає питання про характер контактів між слов'янами та носіями салтово-маяцької культури в Донецькому лісостепу. Розглянуто дві точки зору на цю проблему – про мирне співіснування і про військову основу стосунків. А також проаналізовано елементи матеріальної культури, котрі свідчать на користь таких стосунків.

© Юрченко А. В., 2013

Ключові слова: салтово-маяцька культура, укріплені поселення, селища, салтівський імпорт, контактна зона.

Юрченко Анна. К вопросу о характере отношений славян с носителями салтово-маяцкой культуры в лесостепи.

В статье рассматривается вопрос о характере контактов между славянами и носителями салтово-маяцкой культуры в Донецкой лесостепи. Рассмотрены две точки зрения на эту проблему - о мирном сосуществовании и о военной основе отношений. А также проанализированы элементы материальной культуры, которые свидетельствуют в пользу таких отношений.

Ключевые слова: салтово-маяцкая культура, укрепленные поселения, селища, салтовский импорт, контактная зона.

Yurchenko Anna. The question of the character of relations the Slavs with representatives Saltovo-Mayak culture in the forest-steppe zone

The article deals with the problem of contacts between Slavs and people of Saltov culture in the Donetsk steppe. Both points of view on this issue - the peaceful coexistence and the military relations were considered. Also the elements of material culture, which demonstrate the benefits of such relationships were analyzed.

Key words: Saltov culture, fortified settlements, unfortified settlements, Saltov import, contact zone.

Географічне розташування південно-східної Європи сприяло постійним контактам місцевого населення з прийшлим. Ситуацію в регіоні в VIII-X ст. визначали і контролювали хозари, васально залежні від них племена. Саме вони контролюють територію, торгові шляхи, збирають данину з місцевих племен, в тому числі і слов'ян [18, с. 143]. Зазвичай, питання етнічних стосунків в регіоні досліджується на рівні стосунків між державними утвореннями. Проте, для цілісного розуміння ситуації важливим є аналіз міжетнічних стосунків на рівні побутовому, повсякденному. Матеріали з селищ як салтово-маяцької культури (на далі СМК), так і суміжних з нею слов'янських культур несуть також інформацію про стосунки між слов'янами та сусідами.

Пам'ятки СМК хронологічно збігаються з декількома слов'янськими культурами. Тому не дивно, що в літературі вже довгий час розглядається питання про характер взаємовідносин між ранніми слов'янами та носіями СМК (аланами та болгарами). Фактично, це були взаємовідносини двох різних світів – кочового та осілого. Слов'яни – це великий моноетнічний масив хліборобів з традиціями осілості. Різні слов'янські племена

знаходились на приблизно однаковому рівні соціально-економічного розвитку. Носії ж СМК не були одноетнічними навіть на окремо взятих територіях. Різні групи племен, що входили до її складу не були однорідними ні в етнічному, ні в соціально-економічному плані. Одноманітність матеріальної культури була результатом перебування в межах однієї держави – Хозарського каганату.

Межа між слов'янськими племенами та носіями СМК проходила на захід від Сіверського Донця. Тому басейн ріки був своєрідним прикордонням. Живучи поряд, ці групи населення вступали між собою в найрізноманітніші взаємовідносини – політичні, господарські, культурні та інші. Ці зв'язки не могли пройти безслідно й повинні простежуватись на археологічному матеріалі. [3, с.47-48]. Ніким із дослідників факт таких взаємовідносин не ставиться під сумнів. Проте, їх характер залишається під питанням. Контакти між етносами були досить своєрідними. Вони не змішувались між собою, навіть коли жили в безпосередній близькості один від одного.

В літературі утвердилось дві точки зору на тип стосунків між прийшлими племенами та місцевим населенням.

Починаючи з 60-х років ХХ ст. формується думка про те, що стосунки між алано-болгарами та слов'янами не могли бути мирними. Так, Д. Т. Березовець вважав, що алано-болгарські племена в басейні Сіверського Дінця втілювали політику центрального хозарського управління, змушуючи слов'ян виплачувати данину. А для того аби ця данина виплачувалась регулярно необхідне було використання військової сили [3, с.47-67]. З Д.Т. Березовцем згоден і В.К. Міхеев, котрий доходить висновку, що в VIII-IX ст. важко уявити побудову стосунків між чужими один одному народами на іншій основі, крім як за допомогою використання військової сили. Проте, ні літописи, ні археологічний матеріал нічого не говорить про супротив, котрий би могли чинити слов'яни у війнах з хозарами або алано-болгарами [18, с.140-141, 145]. Що правда, деякі дослідники вказують на те, що в VII ст. сіверянське населення без будь яких внутрішніх причин укріплює свої поселення. Роменські городища, відомі на той час, не були містами чи феодалними замками, які могли виникнути в процесі розвитку феодалних відносин. Це були укріплені поселення общинників, які виникли під впливом загрози з боку Хозарського каганату [3, с. 51].

Інша частина дослідників вважає, що поява в басейні Дону і Сіверського Дінця прийшлого населення не викликала в місцевих жителів бурхливого спротиву. На думку С. О. Плетньової, таке пасивне відношення до алано-болгар було викликано наявністю вільної землі, на котрій могли розселитись прийшли люди, не зганяючи з місць попередників. До таких висновків С. О. Плетньова доходить з огляду

на те, що Дмитрівське городище і три селища з його округи були утворені на вільній території [14, с. 269]. Проте, лісостепова зона до середини VIII ст. не була безлюдним районом. Розвідки Б. А. Шрамко, В. К. Міхеєва, О. Г. Дяченка та Ю. В. Буйнова в долині Сіверського Донця і його приток сприяли відкриттю пам'яток з керамікою пеньківського типу. В лісостеповому Приосколлі також відомо ряд пам'яток з пеньківським матеріалом. На деяких селищах пеньківський шар перекривається салтівським, продовжуючи або навіть співіснуючи з ним в певний проміжок часу [2, с.153]. Так, наприклад, на селищі П'ятницьке Печенізького району Харківської області фрагменти слабопрофільованих посуду пеньківської культури становлять 2,1% від всього середньовічного посуду, але окремого горизонту не становлять [7, с. 17]. Проте, знахідки фрагментів слов'янського посуду в салтівському шарі не можуть беззаперечно свідчити про одночасність проживання слов'янського та салтівського населення на селищі. На думку М. В. Любічева, лише знахідки таких фрагментів в закритих комплексах або на дні котлованів жител та господарських споруд можна трактувати як докази цього факту [10, с. 88].

Про мирні і навіть паритетні взаємовідносини між слов'янами і алано-болгарським населенням говорять і інші дослідники [5, с.3-7; 8, с.178-195, 11, с.141].

В соціально-політичному та економічному плані слов'яни знаходились на нижчому рівні по відношенню до прийшлих племен. Слов'янські городища не могли претендувати на роль політичних центрів, котрі об'єднували б племена або союзи племен. Проте, слов'янський спосіб життя більше відповідав природним умовам регіону.

Саме таке близьке сусідство (будь то мирне, чи засноване на військовій силі) призвело до двостороннього впливу між етносами.

Слов'янські культури до певної міри впливали на формування СМК. Особливо сильним цей вплив був у верхів'ях Сіверського Дінця, Осколу та Дона. Саме контактами зі слов'янами пояснюються окремі відмінності донського варіанту СМК. Так, на думку С.О. Плетньової, під впливом слов'ян у носіїв СМК з'являються житла-напівземлянки з печами-кам'янками. Якщо для кочівників притаманна юрта, як основний тип житла, то в Подонні використання її абсолютно неможливе, адже зимою морози тут сягають 30-35°. Тому вони поступово замінюються напівземлянками. В більшості з них вогнище розміщувалось посередині (як, наприклад, в напівземлянці 1 з Дмитрівського селища) [14, с. 28]. Така конструкція була викликана особливостями будови юрти. Проте, той факт, що в деяких випадках вогнище зміщується до стіни або кутка житла (як, наприклад, в напівземлянці 3 Дмитрівського селища) говорить

про зміну традиції під впливом внутрішніх (перехід до осілого способу життя) та зовнішніх (сусідство зі слов'янами) факторів [13, с.83-85].

На салтівських пам'ятках трапляються житла з типовим салтівським матеріалом, але не з відкритим вогнищем, а з піччю-кам'яною (наприклад, житло, відкрите та селище біля с. П'ятницьке в 2009 році) [6, с.284].

Слов'янські городища (Донецьке, Водяне, Хорошеве) знаходяться на відстані 10-15 км. від салтівських (Кабанове, городище Мохнач). Таке сусідство мало свої результати. Так у слов'ян салтівцями була запозичена традиція розміщувати свої городища-сховища на невеликих високих мисах, укріплених штучною вертикальною підчисткою верхньої частини схилів [13, с.86].

Контакти між слов'янами та аланами проходили і в іншому напрямі. Найперші приклади впливу носіїв СМК на слов'ян можна знайти в ареалі пеньківської культури. На останньому етапі її існування. В кін. VII ст. на пеньківських пам'ятках з'являється типовий для лісостепоного варіанту салтівський посуд (хоча належність деяких фрагментів посуду до салтівського ставиться під сумнів) [15, с. 124]. Крім того, поряд із житлами-напівземлянками знаходять залишки юртоподібних (кочівницьких) жител. Навіть найбільша пам'ятка пеньківської культури – Пастирське городище, – інколи розглядається як центр болгар-кутригуртів, центр Великої Болгарії і навіть як ставка хозарського каганату [12, с. 240]. На слов'янських пам'ятках VIII-IX ст. трапляються одиничні речі явно салтівського типу – мотики, уламки шабель, стремена з виділеною петлею, сережки з підвісками, якісний лискований посуд та інше. Оскільки перелічені речі трапляються на слов'янських пам'ятках не серіями, а одиничними знахідками, то можна припустити, що їх виготовляли не місцеві майстри. Старожитності салтівського обліку відомі і на лівобережжі і в Надпоріжжі, а також і на правобережжі середнього Дніпра. Про це свідчать такі пам'ятки, як, наприклад, Стецівка в басейні р. Тясмин. Із салтівської культурою пов'язують також інші пам'ятки – гончарні центри в балці Канцерці, Тарановому яру поблизу с. Мачухи, деякі поселення Надпоріжжя і по Орелі – Вовниги, Мар'ївка та інші, а також окремі поховання. Таке проникнення могло бути результатом розвинутої торгівлі. Також на слов'янських поселеннях знаходять фрагменти типово салтівського посуду [13, с.93-94; 18, с.140-141; 5, с.3-7]. На Битицькому городищі, розташованому нар. Псел, крім слов'янських напівземлянок прямокутної форми з підбійними або останцевими печами є також наземні житлові приміщення круглої в плані форми, з невеликими ямками від каркасних жердин за периметром і центральним відкритим вогнищем. Крім того, на городищі також фіксуються поряд зі слов'янськими старожитностями

старожитності степові (болгарські). Це свідчить на користь співіснування тюркського та слов'янського населення на одному поселенні. З середини VIII ст. Битицьке городище, яке на думку Д.Т. Березовця було опорним пунктом Хозарії у середовищі слов'ян, стає пунктом збору і накопичення данини, яка потім через алано-болгарських збирачів потрапляла до хозар [17, с. 217-218, 220]. Хоча вірогідність того, що городище було хозарським, ставиться під сумнів О.М. Приходнюком Він не заперечує факт присутності на городищі кочівницької групи населення. Але на його думку, то не обов'язково були алани або навіть хозари [16, с. 122].

Про сприйняття слов'янами деяких рис СМК під впливом прийшлого населення, говорить знайдений типово салтівський піфос, що супроводжував пенківське урнове поховання на Дмитрівському могильнику [2, с.153]. На пам'ятках боршевської культури поширення кераміки салтівського типу було не однаковим. Так, на городищі Титчиха її 10% серед всього керамічного матеріалу. На Малому Боршевському городищі – 1,5%. На Великому Боршевському – окремі фрагменти. На Воргольському городищі салтівського посуду взагалі нема. Тому, було зроблено висновки, що посуд салтівського типу проникає лише в найбільш південний район поширення боршевської культури і в нижній течії р. Вороніж. За висновками А.М. Москаленко, в регіоні верхньої і середньої течії Дону контакти слов'янського та салтівського населення були значно глибшими, ніж в Подніпров'ї та в басейні Верхньої Оки. З огляду на те, що на слов'янських пам'ятках, крім тарного та гончарного посуду знаходять і ліпні салтівські горшки, можна припустити, що стосунки тут не обмежувались лише торгівлею. Очевидно, що певна група носіїв СМК мешкала поряд із слов'янським населенням, адже навряд чи місцеве населення купувало б ліпні горшки. Тим більше, що виліплені вони з того ж тіста, що і боршевські [11, с. 136, 138].

В ході різноманітних стосунків відбувається проникнення кочівників (в нашому випадку – носіїв СМК) в слов'янське середовище. Це відбувалось, вочевидь, внаслідок міграції порівняно невеликих груп кочовиків та окремих сімей, які осідали на землю. Такі переселення відбувались не на далекі відстані, а в контактних зонах між етнокультурними масивами. Присутність на периферії культурних елементів сусідніх етносів може пояснюватися ще й екзогамними шлюбами між представниками двох етнічних масивів. Шлюб був одним із радикальних шляхів включення в культуру іноетнічних елементів. [16, с. 120].

Отже, в Середньому Подніпров'ї намічається коло старожитностей, пов'язаних з СМК. В зникненні пенківської культури, випаданні «антських» скарбів і в одночасній появі СМК можна вбачати свідчення етнокультурного зсуву, котрий відбувся в регіоні на початку VIII ст. і

був викликаний вторгненням степових алано-болгарських племен [5, с.6]. Крім того, в умовах хозарського підпорядкування у сіверянському суспільстві виділяється верства заможних мешканців, як прошарку населення, зацікавленого у розвитку товарно-грошових відносин. Це відбилось на поширенні салтівських імпортованих прикрас та грошових скарбів, які забезпечувались хозарськими купцями в обмін на челядь, мед, хутро та зерно. Таке становище у сіверян зберігалось до 80-х рр. IX ст., тобто до їхнього звільнення від хозарської данини Олегом (884-885 рр.) [17, с.221]. Проте навіть за умови оточення відірваних від основної групи сіверянських поселень народами СМК, сіверяни зберігали властиву їм роменську культуру [3, с.61].

Поширення влади Хозарського каганату в першій половині VIII ст. на землеробське населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя цілком могло призвести до проникнення носіїв слов'янської культурної традиції в середовище носіїв СМК Подоння. Факт присутності в складі салтівських общин Подонців'я вихідців з іншого культурного середовища (наприклад, слов'ян) підтверджують також відкриття на некрополях регіону поховань, здійснених за різними обрядами [4, с.109-111].

Деякі дослідники (С.О. Плетнева, Ю.В. Кухаренко, М.В. Любичев) припускали навіть вірогідність проживання окремих груп слов'янського населення в салтівському ареалі. Саме так вони пояснювали появу поховань за обрядом кремації в лісостеповому варіанті СМК [9, с. 36]. Так, зі слов'янами, - нащадками носіїв пенківської культури, пов'язана частина поховань на Сухогомільшанському могильнику. Але частина їх була залишена також колочинським населенням (змішаним слов'яно-іранським та слов'яно-балтським), частина – представниками угорського етносу, а також вихідцями з праболгарського середовища. [1, с. 176-187]. На Дмитрівському катакомбному могильнику було виявлено кілька кремаційних поховань, де в якості урн були використані пенківські горшки. Той факт, що на одному могильнику могли ховати своїх небіжчиків представники різних етносів, говорить про те, що мешкали вони на одній території.

Цілком вірогідно, що алано-болгари практикували також насильницьке переселення на свої землі цілих общин залежного слов'янського населення. Це було характерним явищем для раннього середньовіччя. Воно неодноразово спостерігається в Хозарії, на Північному Кавказі, Криму, Візантії, Арабському халіфаті. Можливо, саме цей факт пояснює близьке сусідство слов'янських і салтівських поселень, взаємне проникнення згаданих вище елементів матеріальної культури. З огляду на поліетнічність салтівського конгломерату можна говорити про створення передумов для включення окремих слов'янсь-

ких груп в феодальну структуру Північно-Західної Хозарії [18, с.146-147].

Проте, не всі дослідники згодні вбачати в окремих подібних рисах слов'янської та салтівської культур лише сліди запозичення та взаємного впливу. Так, Д.Т. Березовець вказує, що самотній розвиток народів, який відбувається майже в однакових географічних і економічних умовах, призводить до утворення дуже близьких і часом зовсім однакових елементів матеріальної культури. З цієї позиції пояснюється поява у салтівців напівземлянок з печами-кам'янками.

Елементи кочівницьких культур зустрічаються лише на слов'янських пам'ятках, розташованих лише поблизу степу, освоєного в другій половині I тис. н.е. тюркомовними народами. У глибинних районах слов'янської ойкумени риси культури степовиків майже відсутні [16, с. 120].

Отже, факт стосунків між слов'янами та носіями СМК не викликає заперечень. З огляду на близьке сусідство це і не дивно. Проте, характер цих стосунків залишається невизначеним. Очевидно, що слов'яни регіону були включені в політичні та соціальні відносини всередині СМК. Але однозначно відповісти на питання, чи мешкали слов'яни з алано-болгарами на одних відкритих поселеннях, на сьогоднішній день не можливо. Необхідне подальше дослідження неукріплених поселень і поглиблений аналіз уже отриманих матеріалів.

Література

1. Аксенов, В. С. Сухогомольшанский могильник / В. С. Аксенов, В. К. Михеев // Хозарский альманах. – Х., 2006. – Т.5.
2. Афанасьев, Г. Е. Население Лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII-X вв. (аланский вариант салтово-маяцкой культуры) / Г. Е. Афанасьев // Археологические открытия на новостройках. – М., 1987. – Вып. 2.
3. Березовець, Д. Т. Слов'яни й племена СМК / Д.Т. Березовець // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С.47-67.
4. Бубенок, О. Б. Кто обитал в Сухой Гомольше в хозарское время? / О. Б. Бубенок, В. С. Аксенов // Хозарский альманах. – Х., 2009. – Т.8. – С.103-145.
5. Горюнов, Е. Б. Пеньковская и салтовская культуры в Среднем Поднепрорье / Е. Б. Горюнов // КСИА. – 1987. – Вып.190. – С.3-7.
6. Квитковский, В. И. История археологических исследований многослойного селища Пятницкое-1 Печенежского района Харьковской области / В. И. Квитковский // Слобожанське культурне надбання. – Х., 2009. – Вип. II. – С. 85-91.

7. Квитковский, В. И. Селище салтово-маяцкой культуры Пятницкое-1 (основные этапы исследования) / В. И. Квитковский // Салтово-маяцкая археологическая культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцять Слобожанські читання». – Х., 2011. – С.14-20.
8. Колода, В. В. Картографирование средневековых городищ Днепро-Донского междуречья как метод определения этапов славяно-кочевнических отношений / В. В. Колода // Древности. – Х., 2010. – Вып.9. – С.178-196.
9. Кухаренко Ю. В. Новопокровський могильник і поселення. / Ю. В. Кухаренко // Археологія. – 1952. – Т.6. – С.31-37.
10. Любичев, М. В. Контакты славян Днепро-Донецкого междуречья и населения Северо-Западной Хозарии в VII – нач. VIII вв. / М. В. Любичев // Древности-1994. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Х., 1994. – С. 87-100.
11. Москаленко, А. Н. Славяне на Дону. (Боршевская культура) / А. Н. Москаленко. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. – 161 с.
12. Петрухин, В. Я. Очерки истории народов России в древности и раннем средневековье / В. Я. Петрухин, Д. С. Раевский. – М.: Знак, 2004. – 416 с.
13. Плетнева, С. А. О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII-IX вв. / С. А. Плетнева // СА. – 1962. – №1. – С.83-94.
14. Плетнева, С. А. На славяно-хозарском пограничье: Дмитриевский археологический комплекс. / С. А. Плетнева. – М.: Наука, 1989.
15. Приходнюк, О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI-IX ст. н.е. / О. М. Приходнюк. – К.: Наукова думка, 1980.
16. Приходнюк, О. М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О. М. Приходнюк. – Київ-Чернівці: Прут, 2001.
17. Сухобоков, О. В. Літописні «сверь» та народи Хозарського Каганату: спроба етнокультурно-історичної ретроспекції ранніх взаємовідносин / О. В. Сухобоков // Слов'янські обрії. – К., 2006. – Вип.1. – С.214-224.
18. Тортика, А. А. Восточнославянские племена Днепровского Левобережья, Подонья-Придонья в контексте хозарской истории: этнополитическая модель взаимоотношений / А. А. Тортика // Хозарский альманах. – Х., 2002. – Т.1. – С.140-150.